

VASAS GÉZA

Nehéz idők évfordulóin

Jegyzetek egy levélgyűjtemény margójára

A 2018 tavaszán, a Magyar Napló Kiadó jóvoltából napvilágot látott *Segítség nehéz időkben. Levélválogatás Thallóczy Lajos hagyatékából* című kötet a történeti dokumentumok, szakmunkák nem kis részben évfordulós logika szerinti megjelenésének köszönheti születését, mint ezt szerkesztője, egyben a bevezető tanulmány írója, Zichy Mihály elárulja. Esetünkben nem is egy, hanem két ilyen évforduló adódik. Az egyik – Thallóczy Lajos 1916-ban bekövetkezett halálának centenáriuma – egy leheletnyit megkésített, míg a másik, a nagy háború még az évszázados határnapon belül maradt. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára által őrzött Thallóczy-hagyatékban található körülbelül 9000-nyire rúgó levéltömegből válogatott ki a szerkesztő a nagy háború első két esztendejére eső közel 200 kapott és 24, a hagyatékos tollából származó levelet. Ez a válogatási elv kétszer bicsaklik meg: először Hazai Samu honvédelmi miniszter három, 1911–1912-ben írt levelénél, másodízben pedig az egyik datálatlan levélnek a tartalmából derül ki minden kétséget kizáróan, hogy még 1913-ban keletkezett.

Önkéntelenül adódik a kérdés, mi a fő témája a kötetnek. A háború, mint azt a bevezető tanulmány első oldalai sugallják, vagy Thallóczy egyénisége, történelmi szerepe, amiről ugyanennek a szövegnek túlnyomórészt biográfiai jellege árulkodik? A szerkesztő szándékai szerint nyilván mindkettő, hiszen a válogatás éppen erre a metszéspontra fókuszál. A bevezető tanulmány szerzőjét eredetileg az érdekelte, vajon érzékelték-e a kortársak a háború előjeleit. A válasz egyáltalán nem meglepő: nem hallották az Apokalipszis lovasainak közelgő ügetését. Nem voltak hát halvány előjelei sem? Az akkor élő magyarok leginkább az orosz és a német hatalmi törekvések konfliktuskeltő fenyegetését észlelhatték. Az előbbi igazolására talánunk egy bő passzust Thallóczy ezzel foglalkozó könyvéből, az utóbbira pedig hosszabb részleteket a korszak vezető lapjából, a Budapesti Hírlapból, amely azért korántsem tartozott annyira a „tárgyilagos sajtó körébe”. A magyar közvéleményt igencsak foglalkoztató balkáni löporos hordóról viszont semmit.

Ebből a kissé hézagosan vázolt háttérből lép elő Thallóczy Lajos, mint a „korszak legvilágosabban

látó magyarjainak” egyike, akivel – s azt már én teszem hozzá: sok kortársához hasonlóan – kissé hanyagul bánt az utókor. Igaz ugyan, hogy az 1920-as években még társaság is alakult tágas baráti és tanítványi körének tagjaiból, akik évente tartott beszédekben, majd ezekből készült kiadványokban ápolták az emléket, ám tevékenységének komolyabb tudományos földolgozására nem került sor. A második világháború utáni évtizedekben viszont sokadmagával Thallóczy is az emlékezetpolitika persona non gratája lett.

Mégis, az agyonhallgatás korában született a történetkutatás szorgalmas munkásának, Tömöry Mártának köszönhetően az eddigi legteljesebb földolgozás a politikus és történész pályafutásáról. Ez a legszűkebb szakma érdeklődését felkeltő, 1978-ban megvédett doktori disszertáció azonban máig kiadatlan. Két évre rá – a történetíró és a politika problematikáját vizsgáló úttörő historiográfiai könyvében – Glatz Ferenc hívta fel a tudományos nyilvánosság egy nagyobb körének a figyelmét Thallóczy jelentőségére.¹ A tudományos szabadság politikai korlátainak megszűntével vontatottan bár, de ígéretesen halad a recepció. Az utóbbi évtizedben leginkább Ress Imre játszik ebben kezdeményező szerepet, aki magyar részről előadóként és koordinátorként jelentős részt vállalt a 2008 őszi Szarajevóban, Thallóczy születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett konferencia munkájában, majd a tanácskozás anyagát tartalmazó kötet² egyik szerkesztője is volt. Az évfordulóhoz képest (Thallóczy 1857 decemberében született) csupán egy kicsit késett az emlékező konferencia, amely az eddigi legsokoldalúbb képet nyújtja róla, s egyúttal ki is jelöli az életmű kutatásának fő irányait.

Kifejezetten Thallóczy halálának centenáriumát célozta meg egy 2017 derekán napvilágot látott egyetemes koncepciójú kötet, amely szintén az OSZK Kézirattárában őrzött hagyatékából a pályatárs és jóbarát, az Országos Levéltár akkori vezetője, Csánki Dezső által írott leveleket közli teljes terjedelemben.³

1 GLATZ Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Mikolczy nemzetről és államról*, Akadémiai, Budapest, 1980, 126–136.

2 Dževad JUZBAŠIĆ – RESS Imre (szerk.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker (Thallóczy Lajos, a történész és politikus)* 1. Auflage, Sarajevo – Budapest, 2010. – A kötetről lásd Bognár Szabina recenzióját: *Mérlegen a historicus politicus Thallóczy Lajos*, Aetas, 2013/3., 218–221.

3 „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916, s. a. r., bevezető és mutató: REISZT T. Csaba, Magyar Történelmi Társulat – MTA BTK, Budapest, 2017.

A két leveleskönyv elkerülte egymást, ám az átfedés nem nagy, mindössze 11 levél.

Zichy válogatási gyakorlata a kettős téma miatt jónéhány esetben arra szorul, hogy kivételt engedjen. Ha a jelölt időszakban valamelyik, Thallóczyhoz közel álló levélíró, így Csánki, az 1915 végétől a Magyar Nemzeti Múzeumot irányító Fejérpataky László, valamint a történész Takáts Sándor tollából aránylag sok levél maradt fenn, akkor az ismétlődések elkerülésére ezeknek egy részét mellőzi, vagy tartalmukat töredékesen, kivonatosan közli. Csánki és Fejérpataky leveleihez még egy rövid belső előszó is eligazításul szolgál.

Valamely időszak „belülnézetből” való megismerésének a magánlevelezés az egyik kitüntetett formája, belőle hiteles és gazdag anyagot meríthet a kései olvasó. Virágkora a XIX. század. A XX. század első két évtizedében még magas a történeti forrásértéke, ezt követően viszont fokozatosan csökken. Az itteni válogatás magától értetődően ablakot nyit arra is: Thallóczy ismerőseit, barátait hogyan érintették a nagy történések. Az író Rákosi Viktor elveszíti egyik fiát; a frontra induló fiatal történész, Rugonfalvi Kiss István fölkaravó sorai szerint éppen rálépni készül arra az útra, „amely a meszes gödörbe vezet, vagy visszavezet”. Benczúr Gyula özvegye pedig arról számol be, hogy az epreskerti műtermeket közben sebesültkórházzá alakították át. Mások, így az ekkorra már megözvegyült és idősödő Pulszky Polyxena, arról elmélkednek, hogy ezeknek a nagy időknek a fonákja az emberiség elfajulása, s a legújabb események Magyarország, a magyarság szempontjából különösen hátrányosak, főként a sok propagandisztikus hazugságnak az emberek gondolkodására gyakorolt torzító hatása miatt. Egy munkácsi özvegy a front szomszédságában a rettenetes drágaságról panaszkodik, s hogy megtakarítását a bank nem akarja kiadni, pedig azt fontolgatja: hadikötvénybe fekteti. Ez utóbbiról még tanácsot is kér Thallóczytól. (Tudjuk, hogy a veszített háború után mi történt ezekkel a befektetésekkel.) Több barát, közeli ismerős – így hajdani mentorának, Kállay Benjáminnak a menyé – a Vöröskeresztnél hasznosítja magát. Bárczy István főpolgármester a közbenjárását kéri a főváros gázszénnel való ellátása érdekében: napi 100 kocsi elég lenne. Takáts Sándor a cseh népfölkelő ezredekről tudósít, amelyek Komáromban „alávalóan viselik magukat”, s a közhangulat annyira ellenük fordul, hogy Szegeden már a magyar tisztikar és a lakosság meg-

vetően nem is érintkezik velük. Ugyanő egy helyen a Monarchia csapatainak vereségein szarkasztikusan kifakadva tart a propaganda elé görbe tükröt: „Mindig győztünk idáig, Lembergtől Krakkóig, s csak taktikai okokból retirálunk folyton, míg aztán a birodalom szélére érünk. De ott is győzni fogunk.” Fejérpataky pedig így kommentálja a déli front 1914-es kudarcaiért felelős Oskar Potiorek tábornok év végi kegyes menesztésének hírért: „A nyugdíj nagy jutalom annak, aki kötelet vagy golyót érdemelt volna...”

A néphangulat nyugtalanító jeleként két levélben is feltűnnek a zsidó magyarokat, a zsidóságot érintő azon kollektív vádak (kivonják magukat a nemzet élet-halál harcából, miközben hasznot húznak belőle), amelyek majd 1918–1919-ben erősödnek föl. Az csak természetes, hogy a háborús morajlásban is folytatódtak a korábbi dolgos mindennapok. Csánki például csak egy ízben tér ki hosszabban a viláégésre, többször közvetetten utal rá, egyébként pedig elfoglalják a történész szakma és a levéltár ügyei, ami érthető is, hisz az éppen azokban az években készül a Bécsi kapu téri épület munkálatait anyagiak hiányában 1914 őszén fél évre fel kellett függeszteni.

Mindeközben a csaknem 40 levélíró sorait, elejtett megjegyzéseit követve újabb arcvonások, finom ráncok kerülnek az előszóban vázolt Thallóczy-portréra. Részint a hozzá fűződő viszonyukból rajzolódik ki a pozíciója, kelnek életre szerepei. A Magyar Tudományos Akadémia tagja; elnöke a magyar történész szakma egyik legfontosabb szervezetének, a Magyar Történelmi Társulatnak, amelynek ügyeiről főként Csánkival cserélnek eszmét. Bár közel három évtized után a kamarai levéltár magyar nemzeti érdekek folytán olyannyira ambicionált irányításától meg kellett válnia, az 1915-ös várva várt hadisikerek eredményeként mint a Balkán legkiválóbb hazai ismerőjét – a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke ekkor – a megszállt Szerbia polgári kormányzójává nevezte ki az uralkodó. Igaz, hivatalát csak következő évtől tudta elfoglalni.

Vajon szerepei mennyire vágtak egybe pozícióival? Számos tanulmány és értékes oklevéltárak szerkesztése, kiadása dacára elégedetlen volt magával mint történétíróval, elvégre is annak indult. Takátsnak panaszkodik az okokról: „Bár nekem volna időm, hogy dolgozhatnék, mint maga, de reggeltől estig... be vagyunk fogva.” Egy itt nem szereplő (kollégájához, Angyal Dávidhoz intézett) levelében még enyhé gúnnyal nyilatkozik a „Közli Józsefekről”, de rá kel-

lett jönnie, a hivatali robot miatt zömében neki is ez jut, különösen, ha a magyar történetkutatás legnagyobb adóssága egyelőre a források föltárása, hozzáférhetővé tétele. Némileg kárpótolhatta ezért, hogy hivatalnokból végre politikus lett, akinek a hatásköre – korábban meg kellett elégednie az előkészítéssel és végrehajtással – most már fajsúlyosabb döntésekre is kiterjed.

Valósággal végzetszerű, hogy ez egyben életének utolsó éve. Tragikus zuhanás a magasból. Ezen a magaslati ponton persze gondok tömkelege gyűlt össze – ahogyan az a vele szíves baráti viszonyt ápoló Burián István külügyminiszter, valamint belgrádi titkára, a későbbi, Horthy-korszakbeli diplomata, Jungerth Mihály leveleiből kiderül. A nagyszerb és nagyhorvát irányzat, a katonai és polgári kormányzat, illetve az osztrák és magyar tényezők közötti rivalizálás, a már akkor jelentkező koszovói probléma nagyban nehezítette a pacifikációt. Arról nem is beszélve, hogy még egy győztes háború utáni eshetőségek – Szerbia függetlenségének helyreállítása vagy a kettős monarchiához való kapcsolása – is komoly kockázatot hordoztak. Thallóczy igencsak illúziótlanul, nagy realitásérzékkel ítélte meg a szerbiai kilátásokat, amint egy vele baráti viszonyban lévő, ismeretlen följebbvalójához szóló levele – ez a legutolsó a kötetben – tanúsítja 1916 nyarán. Úgy tapasztalja, a szerb társadalom mindenkori megszállással szembeni több évszázados taktikáinak az osztrák–magyar katonai és polgári hatóságok nemigen találják az ellenszerét. Ugyanez az éleslátás nyilatkozott meg abban, hogy csaknem pontosan egy évvel a román hadsereg erdélyi betörése előtt keresetlen szavakkal valószínűsítette a keleti szomszéd hadba lépését az ellenséges oldalon. A veszélyek, a sovány remények közepette egyetlen lehetséges magatartást fogad el a maga számára: „Hüvösen helyt állani halálig.”

Ez a hitvallás ugyanakkor nem zárta ki életéből a könnyedséget, mi több: a bohém szokásokat. A szakácskönyvről is ismert színésznőhöz, a nála jóval fiatalabb Vízvári Mariskához írt tegeződő levelében megvallja, hogy az év utolsó napján ő, aki 364 napon keresztül csak hivatallal és tudománnyal foglalkozik, kizárólag művészek, bohémek között érzi jól magát. Tág baráti, tanítványi körének tagjaival vaskos, pajtáskodó kifejezéseket, megszólításokat, csak a beavatottak („büzérek”) által ismert neveket használnak a levelekben is, földözve mintegy a boldog bécsi napokat, a „büzérnagyt” (Thallóczy) lakásán tartott

férfimulatságok féktelen jókedvét, szabadosságait, amelyekben keveredett a játék és valóság, a kötetlenség és a tréfás rituálé. A bohém társaság keresése és teremtése, a népes tanítványi kör, amelynek tagjait tanárként, gondos mentorként támogatta, nemcsak a pontos és megbízható hivatalnoki feszeség, hanem – családtalan lévén – a magány oldását is szolgálta. A sokféle szerep, amihez még hozzátehető az utazóé – Szentpétervártól Lisszabonig bebarangolta a kontinenst –, az ebből merítő szépíróé, a harsány és testies, cinizmusra hajlamos falstaffi lényé, a gyakorló katolikusé, továbbá a személyes ismerősöknek a befogadhatóság határait feszegető nagy száma csak olyan eredeti személyiségben férhetett meg, mint Thallóczyé. Mindazonáltal ez nemcsak róla, hanem a korszak lendületéről, életerejéről is árulkodik.

Igaz is, de melyik korszaknak? A dualizmusé – később boldog békeidőkként is emlegetik – véget érni látszik, de még mindenki innen hozza a fogalmait, szokásait. A háborúval pedig egy új, ismeretlen kor kezdődik. Thallóczy, akinek sorsát éppen az említett átmenet törte ketté, tudatában volt ennek. Ezt támasztják alá a válogatás végére került levelek, amikor a szerkesztő szerencsés dramaturgiai érzékkel, az elnyújtott késleltetés lezárásaként, az addig többnyire magánbeszédet dialógusba fordítva megadta a szót a főszereplőnek, a korábbi címzettnek.

A kötet egyik fő erénye, hogy a szöveggondozás korrekt és megbízható, a jegyzetek kifejezetten alaposak, igényesek és szerteágazóak. Ezek és a forráshely pontos megjelölése nagyvonalúan segítik a téma iránt érdeklődők további tájékozódását. A lábjegyzetek időnkénti indokolatlan túladagolása viszont, amikor a szerkesztő átlépi kijelölt tárgyának határait, hibákat is előhívott. Így a Teleki Pál pályáját összefoglaló funkciótlanul hosszú jegyzetben a Thallóczy pártfogoltjai közé tartozó Eckhart Ferenc (aki nem a „magyar jogtörténet úttörője”, hanem annak inkább már klasszikusa) tűnik föl az 1940 áprilisában titkos megbízatással Egyesült Államokba utazó Eckhardt Tibor helyett, hogy „Magyarország német megszállása esetén emigráns kormányt alakítson” (sic!). Tévedés nem csak a személyben. Ugyanakkor a Thallóczy sorsában oly fontos Kállay Béni feleségének érdemi lábjegyzet nem jutott. De mégis, ezek csak a kötet legszélein mutatkozó aprócska „felhődarabok”, amelyek összességében nem zavarják, hogy az érdekesítő válogatás „kék egén”, a leveleken tartsuk a szemünket.